

**Духовний розвиток особистості в еволюційно-історичному,
культурологічному та індивідуально-психологічному вимірах**

Висвітлюються еволюційно-історичний, культурологічний та індивідуально-психологічний виміри процесу духовного розвитку особистості, здійснюється аналіз філософсько-психологічних поглядів на еволюцію людини та людства, наводиться авторська модель процесу духовного розвитку в індивідуально-психологічному та еволюційно-історичному вимірах.

Ключові слова: духовність, духовний розвиток, свідомість, самосвідомість особистості.

Актуалізація проблеми духовного розвитку особистості в сучасній психології є закономірним процесом переходу кількості уявлень про окремі функції та процеси психіки в якісно нові уявлення про вершинні феномени особистісного розвитку. Визначення Г.С.Костюком поняття розвитку як низки внутрішньо пов'язаних, послідовних і прогресивних змін, які характеризують рух людської істоти від нижчих до вищих рівнів її життєдіяльності [2], дає підстави розгляду відомих класифікацій рівнів та етапів духовного зростання людини.

Мета статті полягає у висвітленні процесу духовний розвиток особистості в еволюційно-історичному, культурологічному та індивідуально-психологічному вимірах.

Узагальнюючи філософсько-психологічні погляди на духовність і духовний розвиток можна виокремити принаймні три основних підходи до розуміння цих феноменів. Перший з них і, мабуть, найдавніший пов'язаний з релігійним розумінням духовності як прояву Божественного Духу в людині, що характеризується такими чеснотами як віра, надія, любов. Однак саме в релігійному контексті, як зазначає В.Зеньковський, існує розуміння світлої та темної духовності.

Темна духовність тут розглядається як досягнення певної досконалості всупереч Божественній волі.

Ближчими до сучасної філософії та психології є погляди В.Гегеля, який розуміє духовність як основу та першопричину всякого буття. В уявленні В.Гегеля свідомість являє собою ступінь рефлексії духу [1, с. 218]. Сутність людини є сам вільний дух, що набуває існування в самосвідомості [1, с. 379]. Найважливішим моментом у духовному становленні людини мислитель вважав здатність осягати власне “я”. Ці погляди багато в чому співпадають з новітніми дослідженнями в квантовій фізиці, теорією торсіонних полів тощо.

Третій і найбільш близький до сучасної психолого-педагогічної науки є підхід, започаткований Платоном. Продовжуючи ідеї Орфея, Сократа та Піфагора, Платон вибудовує та об'єднує три фундаментальні концепції – Краси, Добра та Істини. Саме Платону вся подальша філософія завдячує введенням категорії ідеалу. Це поняття стало об'єднуючим для релігійного та світського розуміння духовності. Прагнення до ідеалу, як досконалого у мистецтві, релігії та науці, є спільною основою для поєднання різних світоглядних позицій та духовного об'єднання людства.

Культурологічний аспект духовного розвитку людини та людства невід'ємно пов'язаний з діяльністю, результатом якої є продукуванням духовних цінностей у соціумі, зокрема, сферах науки, мистецтва, релігії та філософії. За принципом відображення діяльність особистості свідчить про особистісні смисли, ієрархію мотивів, характер її пізнавальних процесів, мотивації, вольових характеристик, емоцій тощо.

Стосовно онтогенетичного розвитку особистості слід взяти до уваги також думку Г.С.Костюка про те, що онтогенез людського організму визначається біологічною спадковістю, тоді як онтогенез особистості – соціальною спадковістю [2, с.123]. В.В.Рибалка зазначає з цього приводу: «Біологічна спадковість має своїм джерелом генетичний апарат людини, геном, що сформувався в процесі біологічної еволюції і визначає розвиток її організму. Соціальна спадковість представлена сукупністю культурних досягнень людства, накопичених в процесі його історичного і суспільного розвитку» [5, с.452].

Беручи до уваги викладені вище положення, маємо визнати, що з одного боку, духовний розвиток являє собою неповторний процес індивідуальної трансформації особистості, з іншого – цей процес відбувається і усвідомлюється значною частиною людської спільноти, що дозволяє робити певні узагальнення, виявляти паралелі між індивідуальним та загальнолюдським. Зважаючи на це, надалі розглянемо спочатку індивідуально-психологічний вимір духовного зростання особистості, адже саме його ми можемо дослідити протягом одного людського життя. Що стосується культурологічного та еволюційно-історичного розвитку, нам доведеться спиратися на метод порівняння, визначення аналогій між індивідуальним та загальнолюдським, оскільки саме таким опосередкованим шляхом можливо встановлювати закономірності духовного поступу людства.

Ідеї духовного розвитку через трансформацію свідомості особистості розвивав автор концепції духовної або “космічної свідомості” доктор Ричард Бекк. На його думку, досягнення вищої свідомості – результат природного сходження особистості. Космічна свідомість – це “форма свідомості, вища відносно тієї, якою володіє звичайна людина” [6, с. 221]. Еволюція свідомості відбувається в 3 стадії:

- 1) проста свідомість, якою володіють вищі тварини.
- 2) самосвідомість, якою володіє людина.
- 3) космічна свідомість.

“Головною характеристикою космічної свідомості... є усвідомлення космосу, тобто життя і порядку всесвіту” [6, с. 222]. “Разом з усвідомленням космосу з’являється інтелектуальне просвітлення, яке вже саме по собі переносить істоту, яка ним володіє, на новий план буття – робить із неї майже істоту нового виду. До цього додається почуття моральної екзальтації, невимовне почуття піднесення та радіності, а також посилення морального почуття, яке саме по собі настільки ж вражаюче та настільки ж важливе, як для індивідуума, так і для всієї раси, як і посилення інтелектуального потенціалу” [6, с. 222-223].

Народження космічної свідомості Р.Бекк пов’язує з розвитком попередніх психічних функцій - інтелектуального потенціалу та моральної природи людини. У розвитку інтелектуальної складової він розрізняє 4 природні ступені.

- 1) утворення відчуттів;
- 2) утворення уявлень;
- 3) утворення понять;
- 4) утворення вищих інтуїцій.

“Наш теперішній інтелект являє собою дуже складне поєднання відчуттів, уявлень та понять” [6, с. 227]. “Філософія народження космічної свідомості в індивідуумі дуже схожа на народження самосвідомості. Розум стає наче переповненим поняттями, поняття стають усе ширшими, усе чисельнішими та все складнішими. Одного разу за сприятливих умов може відбутися об’єднання або, умовно кажучи, хімічний синтез кількох понять із моральними елементами. У результаті з’явиться інтуїція та відбудеться формування інтуїтивного розуму або ж іншими словами космічної свідомості” [6, с. 228].

Природність прояву космічної свідомості, вважає Р.Бекк, полягає в тому, що так само як інші функції людини вона проявляється спочатку в окремих, виключних особистостях, надалі – стане доступною для всіх і, з часом (це, можливо, мільйони років) почне належати всім людям від народження, подібно іншим психічним функціям [6, с. 230].

Ідею потенційної досконалості людини висловлював і В.С.Соловйов: “Як у світі тваринному ми знаходимо деякі зародки або пробіски розумного життя, так і в людстві без сумніву існують зародки того вищого досконалого стану, в якому дух дійсно фактично оволодіває матеріальним життям. Він бореться з темними прагненнями матеріальної природи та підкоряє їх собі (а не відрізняє тільки себе від них). Від ступеня внутрішньої духовної досконалості залежить більша чи менша повнота цієї перемоги” [4, с.613].

Таким чином, високий рівень духовного розвитку пов’язується із досконалістю особистості, а низький – з примітивізмом. У розглянутому контексті заслуговує уваги також концепція розвитку людини, запропонована П.Д.Успенським. За цією класифікацією залежно від рівня досконалості розвиток людини поділяється на сім категорій:

1. Людина, у якої руховий та інстинктивний центри домінують над інтелектуальним та емоційним, тобто “фізична людина”.

2. Людина, у якої емоційний центр домінує над інтелектуальним, руховим та інстинктивним, тобто “емоційна людина”.

3. Людина, у якої інтелектуальність переважає над емоційністю, руховим та інстинктивним, тобто “інтелектуальна людина”.

4. Людина, яка знає саму себе, розуміє своє становище, досягла єдності, самосвідомості, постійного “я” та волі. Ідея розвитку вже стала для неї важливішою за інші інтереси.

5. Людина, яка досягла єдності і самосвідомості, яка володіє багатьма потенційними функціями і здатностями.

6. Людина, яка володіє об’єктивною свідомістю, володіє багатьма новими здатностями і властивостями, що знаходяться за межами розуміння “звичайної людини”.

7. Людина, яка досягла високого рівня досконалості, має постійне “я” і власну волю, вміє контролювати всі стани свідомості та не може втратити чогось із того, що придбала [6, с. 296-316].

Вагомий внесок у розробку проблеми духовного розвитку людини належить психологу-трансценденталісту К.Уилберу. На думку вченого духовний розвиток допомагає подолати ряд дихотомій людської психіки, зокрема:

- 1) розрив між свідомістю та підсвідомістю, тобто між тіннію та персоною;
- 2) розділення між розумом і тілом;
- 3) розділення між організмом та навколишнім середовищем.

Фінальною стадією духовного розвитку К.Уилбер вважав досягнення єдності з гармонією Космосу. У процесі духовного розвитку він виокремлює дві траєкторії, дві “дуги”, що утворюють коло. Перша – розвиток особистості, розвиток его. Друга – трансперсональний, духовний розвиток від самосвідомості до надсвідомості: “Історія зовнішньої дуги – це історія Героя. Це історія жорстокої битви за визволення від сну підсвідомості... Історія зовнішньої дуги – це також історія его, тому що его і є Герой... Але внутрішня дуга, рух від підсвідомості до

самоусвідомлення, - це тільки половина історії еволюції свідомості... За межами самоусвідомлюючого его, згідно містикам-мудрецам, лежить дорога повернення у вічність і психологія вічності – внутрішня дуга” [7, с.424]. Отже духовний розвиток, який є трансперсональним, ґрунтується на розвитку, передусім, особистісних функцій людини, тобто підґрунтям трансперсонального є персональне.

Важливим є той факт, що в розглянутих концепціях досконалість людини пов’язується з оволодінням нею біологічною та психічною природою, розвитком свідомості і самосвідомості, духовним зростанням. Саме таку особистість, якій притаманна вища, космічна, буттєва свідомість (Р.Бекк, Тейяр де Шарден, К.Роджерс, А.Маслоу, С.Гроф), сповнену духовної сили (В.С.Соловйов), подвижництва (М.О.Лосський), буттєвої любові (М.О.Бердяєв, А.Маслоу), мудрості (Е.Еріксон), готовності до служіння (С.Л.Франк), особистість, яка володіє етичними, естетичними, героїчними, гуманістичними та альтруїстичними цінностями (Р.Асаджіолі), що впорядковані (Е.Фромм) дослідники називають соборною особистістю (М.О.Бердяєв, В.В.Зеньковський).

Надалі розглянемо процес духовного розвитку у контексті еволюційно-історичного поступу людства в цілому як феномену Природи та Всесвіту. Зокрема, в індуїзмі злет і падіння людського духу розглядається як циклічний процес, який розподіляється на 4 епохи, що постійно змінюють одна одну. Першою з них є Сатья Юга (Золотий Вік) – час, коли панує мудрість, досконалість, святість і духовність. На зміну приходять Трета Юга та Двапара Юга, що характеризуються зменшенням духовності й зростанням матеріальної могутності. Нарешті, Калі Юга (Залізний Вік) несе із собою духовний занепад, панування техніки над свідомістю людини, але разом із тим, актуалізує потребу духовного відродження [8].

Духовна еволюція, у планетарному масштабі, за поглядами П.Д.Успенського, пов’язана із послідовним проходженням усіма життєвими формами 4-х еволюційних стадій, які характеризуються сприйняттям простору та часу.

1-ша стадія – відчуття одновимірного простору. Це стан нижчої тварини, яка живе майже рослинним життям. Її свідомість ще занурена в глибокий сон. Неясні

тіні відчуттів проходять крізь нього, залишаючи ледь помітні сліди; як уві сні, вона тягнеться до тепла та світла.

2-га стадія – відчуття двовимірного простору. Це стан вищої тварини. Вона вже відчуває, усвідомлює, але вона ще не мислить. Її свідомість пасивна. Нею керує інстинкт виду.

3-тя стадія – відчуття трьохвимірного простору. Людина. Ясна свідомість та логічне мислення... Розподіл Я та Не я. Математика кінцевих і постійних чисел... розподіл духу й матерії. Відчуття окремоті. Темрява в минулому, темрява у майбутньому. Нереальність теперішнього. Мертвий всесвіт. Загадковість буття.

4-та стадія – відчуття чотирьохвимірного простору. Нове відчуття часу. Живий всесвіт. Космічна свідомість. Реальність безкінечного. Відчуття спільності з усіма. Єдність усього. Відчуття світової гармонії. Нова мораль. Народження надлюдини.

Сприйняття простору й часу пов'язується тут із формуванням і розвитком психічних функцій людини. “Переходячи на нову ступінь відчуття простору, дана істота тим самим оволодіває новим мисленням, новою логікою, новою математикою, новою формою дій, новою формою пізнання і навіть новою мораллю [6, с. 232].

Узагальнення наведених концептуальних положень дає підстави стверджувати, що і в індивідуально-психологічному, і в еволюційно-історичному вимірі духовний розвиток інтегрує попередні, першочергово розвинені психічні функції людини. При цьому фізична енергія фізичного розвитку сублімується в емоційну; емоційний потенціал регулюється обмірковуванням, інтелектуалізацією емоцій; інтелектуальні функції скеровується самосвідомістю, ціннісною спрямованістю та волею особистості, яка є проявом духовного “я” людини. Розвиток емоційної або інтелектуальної сфери окремо не може привести до духовного зростання, а лише посилює внутрішні дисгармонії особистості.

Отже, духовність являє собою вершинне новоутворення особистості, оскільки містить у собі складні емоційні, вольові, інтелектуальні та моральні компоненти. Натомість жоден з наведених компонентів не вміщує всіх інших, а отже, згідно з принципом цілісності особистості, не є результатом їх розвитку.

Встановлення цієї закономірності дозволяє провести паралель між періодами індивідуального та загальнолюдського духовного сходження, що відображено за допомогою моделі процесу духовного розвитку в індивідуально-психологічному та еволюційно-історичному вимірах (таблиця 1).

Таблиця 1.

Модель процесу духовного розвитку в індивідуально-психологічному та еволюційно-історичному вимірах

№	Послідовність еволюційно-історичного розвитку людства	Послідовність індивідуально-психологічного розвитку	Базисні потреби, що зумовлюють розвиток
4.	Епоха Духовного Відродження. Найбільша цінність: єдність, любов, прийняття.	Розвиток духовності: усвідомлення єдності, здатність віддавати, піклуватися, любити.	Потреба у відновленні втраченої єдності.
3.	Епоха науки, просвітництва. Культ інтелекту, зниження ролі емоцій. Інформатизація, комп'ютеризація. Найбільша цінність: знання, інформація.	Розвиток інтелектуальних процесів; оволодіння знаннями; навчання в освітніх закладах.	Потреба в розумінні, пізнанні.
2	Епоха Ренесансу. Культ почуттів, емоцій, естетики. Перевага емоційного над інтелектуальним. Розвиток мистецтв. Найбільша цінність: честь, слово, почуття.	Розвиток емоційності, почуттів, естетизму; навички спілкування, комунікації; дошкільне виховання.	Потреба в спілкуванні, взаємодії.
1.	Епоха первісного устрою. Культ фізичної сили. Витривалість, швидкість, домінування інстинктивної поведінки. Перевага фізичного над емоційним та інтелектуальним. Найбільша цінність: виживання.	Фізичний розвиток: розвиток тілесних сил, органів і функцій організму, активізація інстинктів.	Потреба у виживанні в умовах відокремлення від організму матері.

Розглянемо подану модель (знизу догори) з урахуванням встановлених паралелей між особливостями індивідуального та загальнолюдського розвитку, починаючи з раннього дитинства (в контексті онтогенезу) та, відповідно, епохи первісного устрою (в контексті філогенезу). Так, перший період розвитку новонародженої дитини - це час активного фізичного розвитку, зокрема, розвитку м'язової сили, органів і функцій організму, час активного прояву природних інстинктів. У загальнолюдському масштабі цей період можна порівняти з первісним устроєм, коли в умовах ворожої природи людина повинна була проявляти силу, витривалість, швидкість реакції. Лише потім і маленька дитина, і первісна людина починають проявляти хитрість.

У новонародженої дитини провідною потребою розвитку є потреба у виживанні в умовах відокремлення від організму матері. У щойно народженого людства спостерігаємо ту ж саму базову потребу в забезпеченні виживання та створенні мікросередовища, придатного для існування.

Другий період пов'язаний з розвитком емоційності, почуттів, емпатії, естетичних почуттів. Дитина емоційно реагує на появу мами, спілкується спочатку невербально – за допомогою міміки, жестів, потім – за допомогою слів. Її захоплює все яскраве, красиве. Проводячи паралель із розвитком людства, доцільно зіставити цей період з епохою античності, ренесансу. Саме тоді людські емоції, почуття були особливо яскравими. Честь, гідність видавалися непорушними. Дуель після незначної образи вважалася доцільним і благородним заходом для з'ясування стосунків. Релігія домінувала над наукою. Розвиток культури, мистецтва дуже схожий на зміст підготовки дитини у дошкільному закладі.

На цьому етапі провідними потребами розвитку як дитини, так і людства загалом можна визначити потреби у спілкуванні, взаємодії. Знайомство, взаємодія, партнерство завжди починається з емоційного контакту, почуттів. Емоційна взаємодія необхідна як малій дитині для встановлення взаємин у сім'ї, так і різним народам для співіснування та кооперації.

Наступний період розвитку дитини співвідноситься з розвитком інтелекту. Дитина задає безліч запитань, цікавиться всім, що її оточує. Відбувається активний

розвиток пам'яті, мислення. Це найбільш сприятливий час для навчання. У загальнолюдському масштабі - це період швидкої інтелектуалізації, епоха науки, що супроводжується інформатизацією, комп'ютеризацією. Найбільшу цінність має інформація. Емоції не зникають, але поступаються своїм значенням інтелекту.

Базисною потребою, що зумовлює активізацію інтелекту, є потреба в розумінні, пізнанні. Саме інтерес підштовхує дитину (як і людство) до нового пізнання. Крім інтелектуального розуміння, це пізнання приносить почуття задоволення (емоційні потреби), робить життя більш безпечним (фізичні потреби). Тобто, кожна наступна функція забезпечує у собі реалізацію попередніх.

Нарешті, розвиток духовності дитини являє собою ще один крок на шляху досконалості. Активізація духовності зумовлює розвиток здатності не тільки приймати, а й віддавати, піклуватися, любити. Спочатку втрачена в момент народження єдність відновлюється через стосунки з матір'ю, рідними, надалі – у колі друзів, однодумців, потім - через єдність з коханою людиною та у власній створеній сім'ї і, з часом – через усвідомлення всезагальної духовної єдності. У загальнолюдському масштабі цей період є відповідним до майбутньої Епохи Духовного Відродження, часу, коли усвідомлення духовної, буттєвої єдності приведе до зникнення війн, протистояння, зменшить непорозуміння поміж людьми.

Базисною потребою, що лежить в основі духовного розвитку, є потреба у відновленні втраченої єдності як на індивідуально-психологічному рівні, так і на рівні загальнолюдському. Прагнення до єдності в індивідуально-психологічному вимірі можна пояснити втратою єдності дитини з організмом матері під час народження, що зумовлює пошуки шляхів її відновлення на якісно нових рівнях, зокрема, через: єдність з батьками, родиною; єдність з друзями; єдність з коханою людиною; єдність з однодумцями; єдність з Людством; усвідомлення буттєвої єдності (з Природою, всіма істотами, Богом). З позиції космічної свідомості прагнення до єдності можна розглядати як компенсацію з боку різних форм життя процесу розширення Всесвіту. У тваринному світі це прагнення є інстинктивним; у людини – може бути усвідомленим.

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що контексті онтогенезу духовний розвиток являє собою неповторний індивідуальний процес трансформації особистості на різних вікових періодах життя людини. Культурологічний аспект духовного розвитку людини та людства невід'ємно пов'язаний з творчою діяльністю, результатом якої є продукування духовних надбань у соціумі, зокрема, сферах науки, мистецтва, релігії та філософії. У філогенетичному аспекті духовний розвиток людства зумовлюється глибинно-психологічною потребою в єдності.

Література

1. *Гегель Г.В.* Энциклопедия философских наук / Г. Гегель // [отв. ред. Е. П. Ситковский]. – М.: “Мысль”, 1977. – Т. 3: Философия духа. – 471 с.
2. *Костюк Г. С.* Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / Г. С. Костюк // под ред. Л. Н. Проколиенко; [сост. В. В. Андриевская, Г.А. Балл, А. Т. Губко, Е. В. Проскура]. – К.: Рад. шк., 1989.– 608 с. – (На укр. яз.).
3. *Психотерапия и духовные практики: подход Запада и Востока к лечебному процессу* / [сост. В.Хохлов; пер. с англ. Н.В. Бока].–Мн.: «Вида-Н», 1998.– 320 с.
4. *Путь: орган русской религиозной мысли.* – М., 1992. – 752 с.
5. *Рибалка В. В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): навч.–метод. посіб. / Валентин Васильович Рибалка.– К.: Ніка–Центр, 2003. – 204 с.
6. *Успенский П. Д.* Tertium organum. Ключ к загадкам мира / П. Д. Успенский. – СПб. – 1992. – 242 с.
7. *Фрейдджер, Р., Фейдимен Д.* Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фейдимен; [пер. с англ.]. – СПб.: Проим-ЕВРОЗНАК, 2006. – 704 с.
8. *Шри Шримад А. Ч.* Бхактиведанта Свами Прабхупада. Бхагавад-гита как она есть / Шри Шримад А. Ч. – М.: ЛИТУАНОС. – 1990. – 832 с. – (Полн. изд.).

Духовное развитие личности в эволюционно-историческом, культурологическом и индивидуально-психологическом измерениях

Освещаются эволюционно-историческое, культурологическое и индивидуально-психологическое измерения процесса духовного развития личности, осуществляется анализ философско-психологических взглядов на эволюцию человека и человечества, приводится авторская модель процесса духовного развития в индивидуально-психологическом и эволюционно-историческом измерениях.

Ключевые слова: духовность, духовное развитие, сознание, самосознание личности.

Spiritual development of personality in evolutionary-historical, culture-individual and psychological dimensions

The evolutionary historical, cultural and psychological dimensions of individual spiritual process of personality development are lightened, an analysis of philosophical and psychological perspectives on the evolution of human and mankind is created, the author provides a model of spiritual development in individual psychological and evolutionary historical dimensions.

Keywords: spirituality, spiritual development, consciousness, consciousness of personality.

Відомості про автора

	Помиткін Едуард Олександрович
	доктор психол. н., ст. наук. співр.
	Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, завідувач відділу педагогічної психології і психології праці
	Україна 04060, м.Київ, вул. М.Булаховського 36, кв.231
	д.592-55-65, моб.093-499-00-88